

КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ

КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ

ЭКОНОМИКА БӨЛҮМҮ

**ТУРИЗМДИН КЫРГЫЗСТАНДЫН
ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН
ТААСИРИ**

МАГИСТЕРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

Майрам БАЙГОНУШЕВА

БИШКЕК 2015

КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ

КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ

ЭКОНОМИКА БӨЛҮМҮ

**ТУРИЗМДИН КЫРГЫЗСТАНДЫН
ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН
ТААСИРИ**

МАГИСТЕРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

Майрам БАЙГОНУШЕВА

Илимий жетекчи

Проф. док. Жусуп ПИРИМБАЕВ

БИШКЕК 2015

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Майрам Байгонушева
Университет	: Кыргыз-Түрк “Манас” Университети
Институт	: Коомдук илимдер институту
Бөлүмү	: Экономика
Иштин сыпаты	: Магистердик диссертация
Беттердин саны	: XVI +100
Бүтүрүү датасы	: 03.06.2015
Илимий жетекчи	: проф. док. Жусуп Пиримбаев

ТУРИЗМДИН КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

XX кылымдын экинчи жарымынан баштап туризм дүйнөлүк экономикада эң тез өнүккөн секторлордун бирине айланган. Ал негизинен регионалдык жана улуттук өнүгүүнүн булагы болуу менен бирге киреше, жумуш орундарын түзүү, салык кирешелерин көбөйтүү жана төлөм балансындагы маселелерди чечүүдө да чоң роль ойнойт. Ошондуктан башка экономикалык секторлорго караганда анын күчтүү мультипликатор эффектине ээ экендигин айтууга болот. Ал түз же кыйыр түрдө 32 экономикалык секторго (турфирмалар, транспорттун баардык түрү, мейманканалар, тамактануу системалары, эс айлуу жайлары, санаторийлер, улуттук кол өнөрчүлүк, улуттук парктар ж.б.) таасир берет. Өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан көпчүлүк өлкөлөрдө жасалган изилдөөлөр боюнча туризм экономикалык өнүгүүнүн жана өсүүнүн эң негизги булактарынын бири экендиги далилденген.

Кыргызстанда дагы, туризм индустриясы өлкө экономикасында приоритеттүү секторлордун бири катары таанылат. Статистикалык жана эмпирикалык маалыматтар Кыргызстандагы туризмге жылдан-жылга кызыгуу арткандыгын жана туристтердин саны жана алардан түшкөн кирешенин өскөндүгүн көрсөтөт. Мисалы, 90-жылдардын башында өлкөбүзгө 30 өлкөдөн туристтер келсе 2010-жылдан кийин 100 дөн ашык өлкөдөн келе баштаган. Статистикалык Комитеттин берген маалыматы боюнча 2013-жылы Кыргыз Республикасына келген чет өлкөлүк жарандардын саны 3,1 млн. адамды түзгөн, бул 2009-жылга караганда 1,4 эсеге, ал эми 2001-жылга салыштырмалуу 2,2 пайызга көп. КМШ өлкөлөрүнөн өлкөбүзгө келгендердин саны 2,9 млн. адам (чет өлкөлүк туристтердин жалпы санынын 95,1 пайызы) жана КМШдан тышкаркы өлкөлөрдөн 152,8 миң адам (4,9 пайыз). Чет өлкөлүк туристтердин негизги

агымы Казахстандан, Россиядан, Өзбекстандан, Тажикстандан, Кытайдан, Германиядан, Турциядан жана АКШдан болгон.

Өнүгүү критерийлеринин негизинде туризмдин Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнө канчалык жана кандайча таасир бергендигин изилдөөнү максат кылган бул изилдөөдө, туризм жана адамдырдын өнүгүү потенциалынын индекстери арасындагы байланыш изилденип, Кыргызстандын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүндөгү мааниси каралган. Алгач аз өнүккөндүккө токтолуп, начар өнүккөн өлкөлөрдүн өзгөчөлүктөрү каралган, андан кийин өнүгүү теориялары жана Кыргызстандагы туризмдин абалы аныкталып туризм жана экономикалык өнүгүү арасындагы байланыш изилденген. Бул максатта экономикалык өнүгүүгө таасир берет деген өзгөрмөлөр тандалып анализ жасалган. Өзгөрмөлөрдү тандоодо адамдырдын өнүгүү потенциалынын индекстери болгон жыргалчылык индекстери жана саламаттыкты сактоо системасынын стандарттарына көңүл бөлүнгөн. Буга ылайык, өнүгүүнүн символу катары, киши башына түшкөн киреше жана ички дүң өндүрүм, өнүгүүгө таасир берген өзгөрмөлөр катары да келген туристтердин саны, туризм кирешелери, балдардын өлүү коэффициенти, жумушсуздук саны жана инфляция деңгээлдери белгиленген. Бул маалыматтардын негизинде Грейджер себептүүлүк жана регрессия анализдери жасалып, жыйынтыгында туризм кирешелери жана экономикалык өнүгүү арасында карама-каршылыктуу оң байланыш болгондугу табылган. Тагыраак айтканда Кыргызстанда туризм кирешелеринин өнүгүүсү өлкө экономикасына оң таасир берсе, ошол эле учурда экономиканын өнүгүүсү туризм секторунун өнүгүүсүнө оң таасир бере тургандыгы аныкталган.

Мындан тышкары, экономикалык өнүгүү жана туризм арасындагы байланышты изилдей турган изилдөөчүлөргө сунуштар жасалган.

Ачкыч сөздөр: экономикалык өнүгүү, начар өнүккөндүк, туризм жана экономикалык өнүгүү, Гренжер себептүүлүк, регрессиялык анализ.

ÖZ

Yazar	: Mayram Baygonuşeva
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim dalı	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilim dalı	: İktisat
Tezin niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa sayısı	: XVI +100
Mezuniyet tarihi	: 03.06.2015
Tez danışmanı	: Prof. Dr. Cusup Pirimbaev

KIRGIZİSTAN'DA TURİZMİN EKONOMİK KALKINMAYA ETKİSİ

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, turizm, dünya ekonomisinde en hızlı gelişen ve genişleyen sektörlerden biri haline gelmiştir. Turizm sektörü, yaygın biçimde gelir, iş ve vergi gelirlerinin oluşturulmasında, ödemeler dengesi problemlerinin hafifletilmesinde, bölgesel ve ulusal ekonomik gelişmelere katkıda bulunmada rol oynayan önemli bir sektör olarak yerini almıştır. Bu nedenle turizmin çarpan etkisi diğer ekonomik sektörlerle göre daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür. Gelişmiş ve az gelişmiş birçok ülkede yapılan araştırmada turizm ekonomik kalkınmanın ve büyümenin önemli kaynaklarından olduğu görülmüştür.

Kırgızistan ekonomisi için de turizm endüstrisi en önemli sektörlerdendir. İstatistik ve empirik veriler ülke turizmine olan ilgi her geçen gün arttığını ve turistlerin sayısı, dolayısıyla da turizm gelirleri arttığını göstermektedir. Mesela, 90. yılların başında ülkemize 30 ülkeden turistler gelirken 2010 dan sonra 100'den fazla ülkeden gelmeye başlamıştır. Kırgızistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesinin verilerine göre 2013 yılında Kırgızistan'a gelen turistlerin sayısı 3,1milyon olmuştur. Bu 2009 yılına göre 1,4 kata, 2001 yılına göre de yüzde 2,2' ye çoktur. BDT ülkelerinden gelenlerin sayısı 2,9 milyon olmuştur (yabancı turistlerin yüzde 95,1) ve diğer ülkelerden 152,8 bin insan gelmiştir (yüzde 4,9). Yabancı turistlerin büyük bölümünü Kazakistan, Rusya, Özbekistan, Tajikistan, Çin, Almanya, Türkiye ve ABD'dan gelenler oluşturmuştur.

Kalkınma kriterleri çerçevesinde turizmin Kırgızistan'da ekonomik kalkınmayı ne kadar ve nasıl etkilediğinin ortaya koyulmaya çalışıldığı bu çalışmada, turizm ile insani kalkınma endeksi ölçütleri arasındaki ilişkiden yola çıkılarak, turizm gelirlerinin Kırgızistan'ın ekonomik ve sosyal gelişimindeki önemi üzerinde durulmuştur. Öncelikle azgelişmişlik tanımlanarak azgelişmiş ülkelerin özelliklerine değinilmiş, daha sonra kalkınma teorileri açıklanmış ve Kırgızistan'daki turizmin mevcut durumu, son olarak da turizm ve kalkınma arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu amaçla kalkınmayı

etkilediđi varsayılan deđiřkenler seçilerek analiz yapılmıřtır. Deđiřkenlerin belirlenmesinde beřeri kalkınma endeksinde yer alan refah standardı ve sađlık standardı dikkate alınmıřtır. Buna göre, kalkınmanın göstergesi olarak kiři bařına gelir, kalkınmayı etkileyen deđiřkenlerde gelen turist sayısı, bebek ölüm hızı, iřsizlik oranı, oranı ve enflasyon oranı olarak belirlenmiřtir. Ele alınan deđiřkenlerle Granger Nedensellik ve Regresyon analizleri yapılarak turizm ve ekonomik kalkınma arasında çift yönlü iliřki olduđu bulunmuřtur. Yani turizm gelirleri arttıđında ekonomi, ekonomi geliřtikçe de turizm gelirleri çođalacađı tespit edilmiřtir.

Çalıřma, turizm ve kalkınma arasındaki iliřkiyi arařtıracak arařtırmacılara onerilerle sonlandırılmıřtır.

Anahtar kelimeler: Ekonomik kalkınma, az geliřmiřlik, turizm ve ekonomik kalkınma, Granger Nedensellik, regresyon analizi.

АБСТРАКТ

Автор	: Майрам Байшонушева
Университет	: Кыргызско-Турецкий Университет “Манас”
Институт	: Институт Социальных Наук
Отделение	: Экономика
Вид работы	: Магистерская диссертация
Страницы	: XVI +100
Дата окончания	: 03.06.2015
Научный руководитель	: Проф. док. Жусуп Пиримбаев

ВЛИЯНИЕ ТУРИЗМА НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Со второй половины XX века туризм превратился в один из самых развивающих секторов в мировой экономике. Он в основном является источником регионального и национального развития и в то же время играет большую роль в создании рабочих мест, увеличении налоговых доходов и в решении задач платежного баланса. Поэтому по сравнению с другими экономическими секторами он обладает сильным эффектом мультипликатора. Он прямо или косвенно влияет на 32 отрасли экономики (турфирмы, все виды транспорта, заведения отдыха, санатории, национальное рукоделие, национальные парки и т.д.) По исследованиям произведенным в развитых и развивающихся странах доказано что туризм является одним из основных источников экономического развития и роста.

И в Кыргызстане индустрия туризма в экономике страны признается одним из приоритетных секторов. Статистические и эмпирические данные показывают что из года в год растут интерес к туризму в Кыргызстане, и число туристов, и доходы поступающие от них. Например, если в начале 90-х годов в страну приезжали туристы из 30 стран, то после 2010 года начали приезжать из более 100 стран. По данным Статистического Комитета в 2013 году число иностранных граждан прибывших в Кыргызскую Республику составило 3,1 млн. человек, это больше по сравнению с 2009 годом в 1,4 раза, а по сравнению с 2001 годом в 2,2 раза. Число прибывших из стран СНГ составляет 2,9 млн. человек (95,1 процента от общего числа иностранных туристов) и из стран не входящих в СНГ 152,8 человек (4,9 процента). Основной поток иностранных туристов был из Казахстана, России, Таджикистана, Китая, Германии, Турции и США.

В этом исследовании ставится цель исследовать как и насколько туризм влияет на экономическое развитие Кыргызстана, на основе критериев развития.

Исследовав связь между туризмом и индексами развития потенциала людей, рассмотрено его значение в экономическом и социальном развитии Кыргызстана. Сначала рассмотрены особенности малоразвитых стран, затем теории развития и определив состояние туризма в Кыргызстане, исследована связь между туризмом и экономическим развитием. С этой целью выбраны переменные, влияющие на экономическое развитие, и сделан анализ. В выборе переменных обращено внимание на индексы благополучия и стандарты здравоохранения, являющиеся индексами развития потенциала людей. В связи с этим выбраны переменные отражающие уровень развития- доход на душу населения и валовый внутренний продукт, и переменные, влияющие на развитие- число прибывших туристов, доходы от туризма, коэффициент детской смертности, уровень безработицы и уровень инфляции. На основе этой информации проведены анализы регрессии и причинности Грейнджера, и в итоге установлена противоречивая прямая связь между доходами от туризма и экономическим развитием. Если пояснить, увеличение доходов от туризма в Кыргызстане оказывает положительное влияние на экономику страны и в то же время определено, что развитие экономики оказывает положительное влияние на развитие туристического сектора.

Кроме этого сделаны предложения исследователям, которые будут исследовать связь между экономическим развитием и туризмом.

Ключевые слова: экономическое развитие, низкий уровень развития, туризм и экономическое развитие, причинность Грейнджера, регрессионный анализ.

ABSTRACT

Author	: Mairam Baigonusheva
University	: Kyrgyzstan-Turkey Manas University
Institute	: Institute of Social Sciences
Branch	: Economics
Kind of work	: Master's Thesis
Quantity of page	: XVI+100
Expire date	: 03.06.2015
Supervisor	: Prof. Dr. Jusup Pirimbaev

THE IMPACT OF TOURISM ON ECONOMIC DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN

Tourism, recognized as one of the most important service sectors that enable countries to earn gains in economic, social and cultural fields. Tourism also minimizes the increasing economic differences between the developed regions and undeveloped regions. This industry have a positive effect on payment balances, currency needs and employment. Because of it we can say that, multiplier effect of tourism is more stronger than other sectors. It`s affects directly or indirectly in 32 economic sector (travel agencies, all forms of transport, hotels, catering systems, sanatoriums, national crafts, national parks etc.). The researchs in developed and developing countries proved that tourism is one of the main source of economic growth and development.

Tourism industry is an foreground sector in Kyrgyzstan`s economy. Statistical and empirical datas show that, interest to Kyrgyzstan`s tourism going up and the number of tourists and income increasing. For example, in 90s our country was visiting from 30 countries, after 2010s it was more than 100 countries. According to Statistics Committee in 2013 in Kyrgyz Republic visited 3,1 million foreign citizens and it`s more for 1,4 than 2009, and 2,2 than 2001. 2,9 million of them from CIS (95,1 percent of all foreign tourists) and 152,8 thousand from other countries (4,9 percent). Most of foreign visitors were from Kazakhstan, Russia, Uzbekistan, Tajikistan, China, Germany, Turkey CABG.

In development indicators, this study emphasizes how and how much tourism effects Kyrgyzstan`s economic and social developments. Firstly, underdevelopment is defined and particularities of less developed countries are emphasized. Secondly, tourism in Kyrgyz Republic is explained. Finally the relation between tourism and development are analyzed. For this purpose, variables assumed to affect economic development are selected and analyzed. Standards of living, education and health in human development index are considered to determine the variables. So, gross national

product per capita has been determined as a development indicator and number of tourists, infant mortality rate, unemployment rate have been determined as variables affecting the economic development. The indirect effect which was created by affecting other variables and direct effect of tourism on economic development are analyzed through Granger causality and regression analysis. The significant of tourism on the economic development of Kyrgyzstan is tried to be emphasized.

In this study, relationships between economic growth and tourism, have been analyzed by the method Granger causality and regression. The empirical findings obtained have shown that tourism has had a positive effect on economic development, and there is a mutual relationship between the two variables in the long term.

Key words: economic development, underdevelopment, tourism and economic development, Granger causality, regression analysis.

БАШ СӨЗ

Адамдардын кирешелеринин туризм жана эс алууга бөлгөн үлүшүнүн артуусу, технологиялык жана жеткирүү жолдорунун өнүгүүсү, бүгүнкү күнгө чейин көрбөгөн жана кызыккан жерлерин көрүүгө болгон кызыгууларынын артуусу, аларды ар кандай жерлерге саякаттоого багыттайт. Бул багытта башталган туризм иш-аракеттеринин, өлкө жана региондорго түз жана кыйыр таасирлери бар.

Бул изилдөөдө Кыргыз Республикасынын туризм сектору, андагы маселелер жана экономикасына болгон салымын аныктоо максатталган. Бул изилдөөнүн Кыргызстандын туризмине байланыштуу булак жана өзгөчөлүк болуусу үмүттөлөт.

Изилдөө ишин жазууда көптөгөн адамдардын жардамын жана колдоосун алдым. Өзгөчө, илимий жетекчим проф. док., Жусуп Пиримбаев жана ага чейинки жетекчим Азиз Бостанга, изилдөөдө колдонгон статистикалык маалымат жана анализдеринде жол көрсөткөн КТМУ нин кенже илимий кызматкери Дамира Байгонушевага терең ыраазычылык билдирем.

Майрам Байгонушева

Бишкек-2015

МАЗМУНУ

КЫСКАЧА МАЗМУНУ.....	iv
ÖZ.....	vi
АБСТРАКТ.....	viii
ABSTRACT.....	x
БАШ СӨЗ.....	xii
МАЗМУНУ.....	xiii
КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР.....	xv
ТАБЛИЦАЛАР.....	xvi
ГРАФИКТЕР.....	xvi
КИРИШ СӨЗ.....	1

I. БӨЛҮМ

ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ, НАЧАР ӨНҮККӨН ӨЛКӨЛӨР ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТЕОРИЯЛАРЫ

1. ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ ЖАНА НАЧАР ӨНҮККӨНДҮК	3
2. НАЧАР ӨНҮККӨН ӨЛКӨЛӨРДҮН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	6
3. НАЧАР ӨНҮККӨН ӨЛКӨЛӨРДҮН СОЦИАЛДЫК ЖАНА МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	11
4. НАЧАР ӨНҮККӨН ӨЛКӨЛӨРДҮН САЯСИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	14
5. ӨНҮГҮҮ ТЕОРИЯЛАРЫНЫН АСРЕКТИЛЕРИ.....	15

II. БӨЛҮМ

ТУРИЗМ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ

1. ТУРИЗМ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ АРАСЫНДАГЫ БАЙЛАНЫШ.....	31
2. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТУРИЗМ СЕКТОРУ.....	52

3. КЫРГЫЗСТАН ЭКОНОМИКАСЫНДАГЫ ТУРИЗМДИН РОЛУ	54
---	----

III. БӨЛҮМ

КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИЗМДИН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИНЕ АНАЛИЗ ЖАСОО

1. ТЕМА БОЮНЧА ИЗИЛДЕНГЕН ЭМПИРИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР.....	62
2. ИЗИЛДӨӨНҮН МАКСАТЫ, ЫКМАСЫ ЖАНА ЧЕГИ.....	64
3. ЭМПИРИКАЛЫК АНАЛИЗ ЖАНА АНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ.....	67
4. ЖЫЙЫНТЫК ЖАНА СУНУШТАР.....	74
ÖZET.....	80
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР.....	97

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР

Кыскартылган сөз	Библиографиялык маалымат
АКШ	Америка Кошмо Штаты
Ж.б.	Жана башкалар
ИДП	Ички дүң продукция
КРУСК	Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети
ӨКЖА	Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары
Bos	Балдардын өлүү коэффициенти
Ido	Ички дүң өндүрүм
Ishs	Жумушсуздук саны
Kbi	Керектөө баа индекси
Kido	Киши башына ички дүң өндүрүм
Tkir	Туризм кирешелери
Tursan	Келген туристтердин саны
WTO	WORLD Tourism Organization
EO	Enflasyon oranı

ТАБЛИЦАЛАР

Таблица 2.1 Тышкы туризм балансы.....	44
Таблица 2.2 Туризмдин оң жана терс таасирлери	51
Таблица 2.3 Кыргызстандагы туристтик баалулуктардын классификациясы	54
Таблица 2.4 Экономикада иштегендердин ичинде туризмдегилердин үлүшү.....	59
Таблица 3.1 Бирдик тамыр тесттеринин (ADF жана PP) жыйынтыктары.....	68
Таблица 3.2 VAR кечигүү узундугун аныктоочу критерийлер.....	69
Таблица 3.3 Грейнджер себептүүлүк тести.....	71

ГРАФИКТЕР

График 2.1 1995-2014-жылдардагы дүйнөлүк туристтердин саны.....	32
График 2.2 Дүйнөлүк туристтердин өсүүсүн пайыздык көрсөтүү.....	33
График 2.3 Максаттарга жараша сыкаттоолор.....	34
График 2.4 Туристтердин транспорт түрүн тандоолору.....	35
График 2.5 Туризмдин дүйнөлүк ИДП дагы үлүшү.....	37
График 2.6 1995-2013-жылдардагы КР келген туристтердин саны.....	55
График 2.7 Туризмдин КР улуттук кирешесиндегидеги үлүшү.....	56
График 2.8 2013-жылдагы туризмдин ИДПга болгон кошумча нарк баасын салыштыруу.....	56
График 2.9 Туристтик тейлөөлөрдүн экспорту.....	57
График 2.10 КРнын туризм чөйрөсүнө тике чет өлкөлүк инвестициялар.....	58
График 2.11 Кыргызстандагы негизги капиталга болгон инвестициялар.....	58
График 2.12 Каттоонун түрлөрү боюнча туристтерди ташуулар.....	59